

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА

Մ Կ Ր Տ Ի Զ Գ Ե Ղ Ա Մ Ի
Ն Ե Ր Ս Ի Ս Յ Ա Ն

МКРТИЧ ГЕГАМОВИЧ
НЕРСИСЯН

АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ФУНДАМЕНТАЛЬНАЯ НАУЧНАЯ БИБЛИОТЕКА
МАТЕРИАЛЫ К БИОБИБЛИОГРАФИИ УЧЕНЫХ
АРМЯНСКОЙ ССР

№ 31

МКРТИЧ ГЕГАМОВИЧ НЕРСИСЯН

*Вступительная статья Г. А. ГАЛОЯНА и Г. А. АВЕТИСЯНА
Библиография составлена Р. А. БАБАДЖАНИЯ*

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1983

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ

ՖՈՒՆԴԱՄԵՆՏԱԼ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ

ՆՅՈՒԹԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՆԱԿԱՆՆԵՐԻ
ԿԵՆՍԱՄԱՏՆԵԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ

№ 31

Մ Կ Ր Տ Ի Չ Գ Ե Ղ Ա Մ Ի Ն Ե Ր Ս Ի Ս Յ Ա Ն

Ներածականը Գ. Ա. ԳԱԼՈՅԱՆԻ և Հ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆԻ
Մատենագիտությունը կազմել է Ռ. Ա. ԲԱՐԱՋԱՆՅԱՆԸ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ

1983

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
Ժուրղամենտալ գիտական գրադարանի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խ մ ր ա գ ր ա կ ա ն Կ ո լ Ե գ ի ա

Ս. Հ. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (նախագահ), Կ. Ա. ԱՐԳԱՐՅԱՆ,
Գ. Բ. ՂԱՐԻԲՋԱՆՅԱՆ, Վ. Ս. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

Պատասխանատու խմբագիր՝ Հ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

*Печатается по решению ученого совета
фундаментальной научной библиотеки
АН Армянской ССР*

Редакционная коллегия

Ս. Ա. ՎԱՐԴԱՆՅԱՆ (председатель), Կ. Ա. ԱԲԳԱՐՅԱՆ,
Գ. Բ. ԳԱՐԻԲԺՅԱՆՅԱՆ, Վ. Ս. ՆԱԼԲԱՆԴՅԱՆ

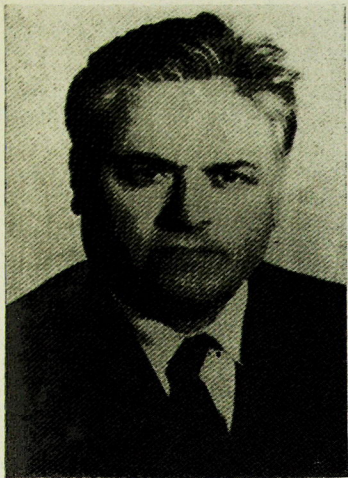
Ответственный редактор: Г. А. АВЕТИСЯН

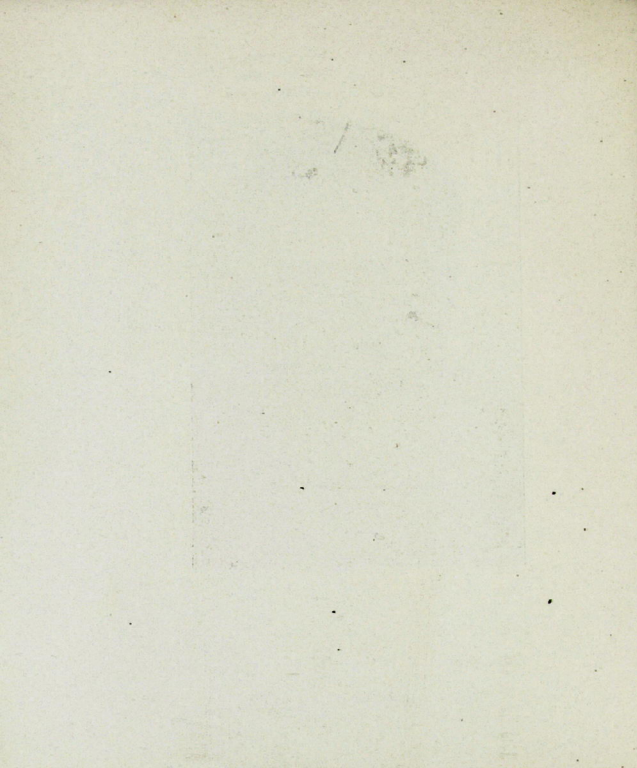
4503010000

Ե— — — — — 103—83

703 (02)—83

© Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1983

**ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ԱԿԱԴԵՄԻԿՈՍ ՄԿՐՏԻՉ ԳԵՂԱՄԻ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ
ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ ԴՈՐՄՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՆԱԿԱՆ ՏԱՐԵԹՎԵՐԸ**

- Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. նոյեմբերի 25-ին Հայկական ՍՍՀ Աշտարակի շրջանի Փարպի գյուղում:
- 1927 թ. ավարտել է Երևանի Խաչատուր Աբովյանի անվան երկրորդ աստիճանի դպրոցը:
- 1931 թ. ավարտել է Երևանի պետական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը:
- 1938 թ. ընդունվել է ՍՄԿԿ շտաբերը:
- 1939 թ. շնորհվել է պատմական գիտությունների թեկնածուի գիտական աստիճան:
- 1940 թ. շնորհվել է դոցենտի գիտական կոչում:
- 1940—1941 թթ. ՍՍՀՄ ԳԱ Հայկական մասնաճյուղի պատմության և նյութական կուլտուրայի ինստիտուտի դիրեկտոր:
- 1941—1943 թթ. մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին:
- 1944—1947 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի դիրեկտորի տեղակալ:
- 1946—1955 թթ. Երևանի պետական համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի վարիչ:
- 1947 թ. շնորհվել է պատմական գիտությունների դոկտորի գիտական աստիճան:
- 1948 թ. շնորհվել է պրոֆեսորի գիտական կոչում:
- 1950 թ. ընտրվել է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս:
- 1950—1960 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ վիցեպրեզիդենտ:
- 1950—1978 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ նախագահության անդամ:
- 1951—1955 թթ. Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի դեպուտատ:
- 1952, 1966—1976 թթ. Հայաստանի կոմկուսի XVI, XXIV—XXVI համագումարների պատգամավոր:
- 1953 թ. պարգևատրվել է Աշխատանքային կարմիր դրոշի շքանշանով:

- 1957 թ. գիտական գործուղում Բուլղարական ժողովրդական հանրապետություն:
- մասնակցել է արևելագետների առաջին համամիութենական խորհրդակցությանը (Տաշքենդ):
- 1958 թ.— առ այսօր «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիր:
- 1959—1962 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի նախագահ:
- 1960 թ. մասնակցել է արևելագետների միջազգային XXV կոնգրեսին (Մոսկվա):
- 1961 թ. շնորհվել է Հայկական ՍՍՀ գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:
- 1962—1965 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար:
- 1962 թ.— առ այսօր «Հայ ժողովրդի պատմություն» բազմահատորյակի գլխավոր խմբագրության անդամ:
- 1965—1966 թթ. Հայկական ՍՍՀ ԳԱ վիցեպրիզիդենտ:
- 1966—1977 թթ. Երևանի պետական համալսարանի ուսկուղի:
- 1966—1979 թթ. Սովետական Միության Գերագույն սովետի ղեկավար:
- 1966—1980 թթ. Հայաստանի կոմկուլտի Կենտկոմի անդամ:
- 1969—1980 թթ. Սովետա-բուլղարական համամիութենական ընկերության հայկական մասնաճյուղի նախագահ, 1970—1980 թթ. նույն ընկերության նախագահի տեղակալ և նախագահության անդամ:
- 1970 թ. պարգևատրվել է Լենինի շքանշանով:
- Կարակասում (Վենեսուելա) կայացած միջազգային կոնգրեսում սովետական պառլամենտական պատգամավորության անդամ:
- 1970 թ.— առ այսօր Հայկական սովետական հանրադիտարանի գլխավոր խմբագրության անդամ և հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության գիտաճյուղային խորհրդի նախագահ:
- 1977 թ.— առ այսօր Հայկական ՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի բաժնի վարիչ:
- 1980 թ. պատմագիտության բնագավառում ունեցած վաստակի, գիտական կարգերի պատրաստման համար և ծննդյան յոթանասունամյակի կուպակցությամբ պարգևատրվել է Ժողովուրդների բարեկամության շքանշանով:

ОСНОВНЫЕ ДАТЫ ЖИЗНИ И ДЕЯТЕЛЬНОСТИ
АКАДЕМИКА АН АРМЯНСКОЙ ССР МКРТИЧА
ГЕГАМОВИЧА НЕРСИСЯНА

Мкртич Гегамович Нерсисян родился 25 ноября 1910 г. в с. Парби Аштаракского района Армянской ССР.

1927 г. Окончил школу 2-й ступени им. Х. Абовяна в г. Ереване.

1931 г. Окончил историко-филологический факультет Ереванского гос. университета.

1938 г. Вступил в ряды КПСС.

1939 г. Присуждена ученая степень кандидата исторических наук.

1940 г. Присвоено ученое звание доцента.

1940—1941 гг. Директор Института истории и материальной культуры Армянского филиала АН СССР.

1941—1943 гг. Участвовал в Великой Отечественной войне.

1944—1947 гг. Заместитель директора Института истории АН Армянской ССР.

1946—1955 гг. Заведующий кафедрой истории армянского народа в Ереванском гос. университете.

1947 г. Присуждена ученая степень доктора исторических наук.

1948 г. Присвоено ученое звание профессора.

1950 г. Избран академиком АН Армянской ССР.

1950—1960 гг. Вице-президент АН Армянской ССР.

1950—1978 гг. Член Президиума АН Армянской ССР.

1951—1955 гг. Депутат Верховного Совета Армянской ССР.

1952, 1966—1976 гг. Делегат XVI, XXIV—XXVI съездов Компартии Армении.

1953 г. Награжден Орденом Трудового Красного Знамени.

1957 г. Научная командировка в Болгарскую народную республику.

—Участник I Всесоюзной конференции востоковедов (Ташкент).

- 1958 г.—н/вр. Главный редактор «Историко-филологического журнала».
- 1959—1962 гг. Председатель редакционно-издательского совета АН Армянской ССР.
- 1960 г. Участник XXV Международного конгресса востоковедов (Москва).
- 1961 г. Присвоено почетное звание Заслуженного деятеля науки Армянской ССР.
- 1962—1965 гг. Академик-секретарь Отделения общественных наук АН Армянской ССР.
- 1962—н/вр. Член главной редакции многотомного издания «Истории армянского народа».
- 1965—1966 гг. Вице-президент АН Армянской ССР.
- 1966—1977 гг. Ректор Ереванского гос. университета.
- 1966—1979 гг. Депутат Верховного Совета СССР.
- 1966—1980 гг. Член ЦК Компартии Армении.
- 1969—1980 гг. Председатель армянского отделения Советско-болгарского всесоюзного общества, 1970—1980 гг.—заместитель председателя и член президиума того же общества.
- 1970 г. Награжден Орденом Ленина.
- Член советской парламентской делегации на международном конгрессе в Каракасе (Венесуэла).
- 1970 г.—н/вр. Член главной редакции и председатель научно-отраслевого совета по новой и новейшей истории армянского народа Армянской советской энциклопедии.
- 1977 г.—н/вр. Заведующий отделом в Институте истории АН Армянской ССР.
- 1980 г. Награжден Орденом Дружбы народов за заслуги в области исторической науки, подготовки научных кадров и в связи с семидесятилетием со дня рождения.

ԳԻՏԱԿԱՆ, ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԵՎ ԳԻՏԱԿԱԶՄԱԿԵՐՊԱԿԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, գիտությունների վաստակավոր գործիչ Մկրտիչ Գեղամի Ներսիսյանը լավ հայտնի է մեր գիտական հասարակայնությանը: 50 տարուց ավելի է, որ անվանի գիտնականը հարստացնում է մեր պատմադիտությունը ծանրակշիռ և մնայուն ուսումնասիրություններով:

Մ. Գ. Ներսիսյանը ծնվել է 1910 թ. Երևանի նահանգի Աշտարակի շրջանի Փարպի գյուղում: Սկզբնական կրթությունը ստացել է ծննդավայրում, ապա շարունակել Երևանի և Արմավրանի անվան միջնակարգ դպրոցում: 1927 թ. ընդունվել է Երևանի պետական համալսարանի պատմաբանասիրական ֆակուլտետը, որն ավարտել է 1931 թ.՝ ստանալով պատմաբանի մասնագիտություն:

Դեռևս 1930-ական թթ. սկզբներին երիտասարդ պատմաբանը հրապարակեց մի շարք աշխատություններ Հայաստանի և Անդրկովկասի հեղափոխական շարժումների պատմության վերաբերյալ: Այդ շրջանում նա լույս ընծայեց հոդվածներ ու գրքեր Ստեփան Շահումյանի, Բաքվի կոմունայի, Մայիսյան ապստամբության, 1918—1920 թթ. Հայաստանում տիրող տնտեսական ու քաղաքական դրության մասին և այլն: Պրոֆ. Կ. Ղազարյանի հետ միասին Մ. Ներսիսյանը կազմել է «Առաջին մասսայական հեղափոխական շարժումները Հա-

յաստանում» փաստաթղթերի արժեքավոր ժողովածուն, որը լույս տեսավ 1932 թ.: Երկրորդ ժողովածուն, որ կազմվեց Ներսիսյանի ակտիվ մասնակցությամբ և հրատարակվեց 1935 թ. ՀԿԿ Կենտկոմի առաջին քարտուղար Աղասի Խանջյանի առաջաբանով, նվիրված է Հայաստանի առաջին կոմունիստական երիտասարդական միության՝ «Սպարտակի» պատմությանը:

Ընդարձակելով գիտահետազոտական աշխատանքների շրջանակները, Մ. Ներսիսյանը հետագա տարիներին զբաղվեց XVIII և XIX դդ. պատմության խնդիրներով: 1939 թ. նա պաշտպանեց թեկնածուական դիսերտացիա «Նարոդնիկական խմբակները Անդրկովկասում 1870—1880 թթ.» թեմայով: Այդ, ըստ ամենայնի հետաքրքիր ուսումնասիրությունը, որ լույս տեսավ 1940 թ., նոր և կարևոր խոսք էր սովետահայ պատմագիտության մեջ: Հեղինակը, առաջին անգամ հատուկ քննարկման ենթարկելով հայ նարոդնիկության հարցը, հիմնավորապես հերքեց բավական տարածում գտած այն տեսակետը, թե հեղափոխական նարոդնիկությունը օտար երևույթ է եղել Հայաստանի և Անդրկովկասի համար: Հենվելով արխիվային նյութերի և այլ աղբյուրների հարուստ տվյալների վրա, Ներսիսյանը ցույց տվեց, որ Անդրկովկասի հեղափոխական տարաստիճան (ռազնոչին) մտավորականության մի մասը 1860—1880 թթ. գործունե մասնակցություն ունեցավ համառուսական հեղափոխական իրադարձություններին, և որ դեմոկրատական երիտասարդ սերնդի հենց այդ թևի ներկայացուցիչներն էին, որ ընդգրկվեցին հեղափոխական հարուստիկական շարժման մեջ՝ ինչպես Թբիլիսիում, այնպես էլ Մոսկվայում, Պետերբուրգում, Կիևում, Դոնի Ռոստովում և Ռուսական կայսրության այլ քաղաքներում:

Աշխատության մեջ բերված են հետաքրքիր տվյալներ հայ հեղափոխական նարոդնիկների կյանքի և գործունեության, նրանց հայացքների ու ծրագրերի մասին: Նկատենք, որ վերջին ժամանակներս մի շարք հետազոտողների կողմից կատարված արխիվային պրպտումները (օրինակ, Ա. Գ. Տեբեշենկոյի «Նորնախիջևանցիները հեղափոխական նարոդնիկական շարժման մեջ» հոդվածը, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 4), հայտնաբերելով նոր տվյալներ հայ նարոդնիկների վերաբերյալ, լիովին հաստատում են Մ. Ներսիսյանի տասնյակ տարիներ առաջ գրված աշխատության թեզերն ու եզրակացությունները:

• Պրոֆ. Մ. Ներսիսյանի գիտական աշխատությունների մեջ զգալի տեղ են գրավում այն ուսումնասիրությունները, որոնք նվիրված են Օսմանյան կայսրության դեմ ուղղված հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական շարժման պատմության հարցերին: Պատմաբանն իր «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.» մենագրությունը որպես դոկտորական դիսերտացիա հաջողությամբ պաշտպանեց 1946 թ.: Այդ ծանրակշիռ գիտական հետազոտությունը, որը լույս տեսավ 1955 թ., աչքի է ընկնում հարցերի խորը, բազմակողմանի քննարկմամբ, նոր և համարձակ մտքերով ու եզրահանգումներով: Այս աշխատության մեջ հեղինակը փաստական հարուստ նյութի հիման վրա պատկերում է արևմտահայության ծանր կացությունը XIX դարի 50—80-ական թթ., շարադրում նրա հերոսական մաքառումը, ազատագրական շարժման ընթացքը, բացահայտում է այդ շարժման կապերը հարևան ժողովուրդների հակասուլթանական ընդվզումների հետ, հայ ազատագրական պայքարի սոցիալ-դասակարգային բովանդակությունը և շարժիչ ուժերը,

արևմտյան տերութիւններէ հետադիմական, հակահայկական դիրքորոշումը, ազատագրական շարժման ուսական կողմնորոշումը և այլ հարցեր: Վճռականորեն ժխտելով հակագիտական այլևայլ «տեսութիւններ», Մ. Ներսիսյանը համոզիչ, անվիճելի փաստերով և հիմնավորապես ցույց է տվել արևմտահայ ազատագրական շարժման ինքնաբերութիւնը, ժողովրդական-համազգային բնույթը, նրա գաղափարախոսութեան առաջադեմ և դեմոկրատական էութիւնը:

Առանձին ուշադրութեան արժանի է այն հանգամանքը, որ 1940-ական թթ. ստեղծված այդ կապիտալ գործում տեղ չեն գտել այն սփարիններին լայն տարածում ստացած գոհճիկ սոցիոլոգիզմի պատմագիտական դրույթները: Մերժելով՝ դժբանք և ցուցաբերելով գիտական օբյեկտիվութիւն, Ներսիսյանը ճիշտ դիրքերից է լուսաբանել մեր ժողովրդի պատմութեան այդ շրջանի շատ հանգուցային խնդիրներ, որոնց թվում Ռափայել Պատկանյանի, Բաֆֆու, Գ. Արծրունու, Գ. Սըրվանձտյանի և անցյալի մի շարք նշանավոր այլ գործիչների առաջադեմ դեմոկրատական գաղափարների գնահատութեան հարցերը: Սխալ չի լինի, եթե ասենք, որ պատմաբանի այս աշխատութիւնը գիտական մի խիզախ քայլ էր՝ ուղղված քարացած դոգմատիզմի «տեսութիւնների» դեմ, որոնք իր ժամանակ ստեղծվել էին տվյալ պրոբլեմի շուրջը և տակավին չէին հաղթահարվել: Ներսիսյանի մենագրութիւնը ամենայն իրավամբ բարձր գնահատականի արժանացավ ինչպես հանրապետական, այնպես էլ կենտրոնական մամուլում (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», «Вопросы истории», «Советское востоковедение» և այլն):

Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետութեան դեմ» դոկտորական դի-

սերտացիան փաստորեն սկիզբ դրեց արևմտահայ ազգային—
աղատագրական շարժման դիտական ուսումնասիրության
գործին սովետահայ պատմագիտության մեջ: Այդ խնդրի
շուրջն աշխուհետե հանդես եկան նրա ղեկավարությանմբ աշ-
խատող մի շարք երիտասարդ գիտնականներ, ապա ուրիշ
պատմաբաններ:

Նշված մենագրությունից բացի Ներսիսյանը գրել է նաև
հոդվածներ՝ Զեյթունի 1862 թ. ապստամբության, արևմտա-
հայերի կոտորածների, հայ աղատագրական պայքարի հերոս
Անդրանիկի և հարակից այլ հարցերի մասին:

1965 թ. լույս տեսավ Մ. Ներսիսյանի «Ժողովրդական
հերոսը» խորագիրը կրող հոդվածը, ուր առաջին անգամ սո-
վետահայ պատմագիտության մեջ տրվեց ականավոր հայ-
րենասեր, անվեհեր պարտիզան-հայդուկ և տաղանդավոր
զորահրամանատար Անդրանիկի փայլուն կերպարը, նրա հե-
րոսական կյանքի ու գործի հիմնավոր ու ճշմարտացի բնու-
թագիրը: «Հայ ժողովրդի ազգային հերոսը,—ասված է այս-
տեղ,—մոտ 30 տարի շարունակ մարտնչել է սուլթանական
արյունոտ բռնակալության դեմ, կազմակերպել և ղեկավարել
է արևմտահայ գյուղացիության ինքնապաշտպանական-ազա-
տագրական կռիվները, միշտ հանդես բերելով անօրինակ խի-
ղախություն և հնարամտություն»:

Պատմաբանի զնահատականները օբյեկտիվ են, գիտա-
կան: Չի կարելի չհամաձայնվել հեղինակի հետ, երբ նա գրում
է, թե ժողովրդական հերոսը ունեցել է նաև վրիպումներ: «Նա
միշտ չէ, որ հստակ պատկերացում ուներ իր ժողովրդի ազա-
տագրության ճիշտ ուղու մասին, միշտ չէ, որ ըմբռնել է բա-
րեկամի ու հովանավորողի դիմակ հազած «մեծ տերություն-
ների» խարդախ քաղաքականությունը, Բայց Անդրանիկը ոչ

քաղաքագետ էր և ոչ էլ դիվանագետ... նա մարտիկ էր, պարտիզան ու զորավար. նրա կոչումն էր կազմակերպել զինված ելույթներ բռնակալների դեմ ու ղենքը ձեռքին կռվել ժողովրդի ազատության համար: Եվ այդ նա անում էր չգերազանցված հերոսությամբ ու վարպետությամբ» («Սովետական Հայաստան», 1965 թ., 25 փետր.):

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Ներսիսյանի նախաձեռնությամբ ու խմբագրությամբ 1966 թ. լույս տեսավ «Հայերի գեներացիոն Օսմանյան կայսրության մեջ» փաստաթղթերի կապիտալ և շատ արժեքավոր ժողովածուն (ռուսերեն), ուր ամենայն մանրամասնությամբ ցույց է տրված սուլթան Աբդուլ Համիդի և Երիտասարդ թուրքերի մասսայական կոտորածների արդյունքում քաղաքականությունը արևմտահայերի նկատմամբ: Ժողովածուն պարունակում է բազմաթիվ նորահայտ արխիվային փաստաթղթեր, կարևոր պաշտոնական նյութեր և առաջին հերթին զանազան պետությունների դեսպանների, արտաքին գործերի մինիստրների և պետական այլ գործիչների գաղտնի զեկուցագրեր, ապա կոտորածների ականատեսների, այդ թվում՝ հայ, արաբ, թուրք, ինչպես նաև եվրոպական միսիոներների վկայություններ: Իր չափազանց հարուստ և բազմատեսակ նյութերով, որոնք քաղված են տարբեր աղբյուրներից (անգլիական, գերմանական, ֆրանսիական, ռուսական, իսպանական, թուրքական, արաբական, հայկական և այլն), հայերի ցեղասպանությանը նվիրված այս ժողովածուն փաստագրական մի անհերքելի վկայագրություն է թուրք ջարդարարների անասելի ոճրագործությունների և արևմտահայության մեծ ողբերգության մասին: Ժողովածուն նոր լրացումներով վերահրատարակվեց 1982 թ. և լայն արձագանք գտավ ընթերցողների շրջանում:

Մ. Ներսիսյանի գիտական ուսումնասիրությունների մի մասը նվիրված է հայ-ռուսական պատմական կապերի ու հարաբերությունների պրոբլեմին: Դեռևս 1944 թ. լույս տեսավ նրա «Ա. Վ. Սուվորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1790-ական թթ.» աշխատությունը, որը հետագայում՝ 1981 թ. զգալի լրացումներով հրատարակվեց նաև ռուսերեն լեզվով: 1956—1961 թթ. լույս տեսավ Ներսիսյանի «Ռուս-հայկական հարաբերությունների պատմությունից» երկ-հատոր հոգվածների ժողովածուն (ռուսերեն), որտեղ քննարկվում են XVIII — XIX դարերի հայ-ռուսական պատմական կապերին ու քաղաքական հարաբերություններին վերաբերող մի շարք հարցեր: Այդ թեմաներին նա անդրադարձավ նաև հետագա տարիներին՝ գրելով մի շարք հոգվածներ, որոնցում մասնավորապես լուսաբանվում են Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին և այդ ակտի պատմական նշանակությունը, հայ ժողովրդի ռուսական կողմնորոշումը, Դ. Վ. Իսվիդովը Հայաստանում (1826 թ.), Երևանի աղատագրումը ռուսական բանակի կողմից 1827 թ., հայ կամավորների ու աշխարհազորականների մասնակցությունը ռուս-պարսկական 1826—1828 թթ., ռուս-թուրքական 1828—1829 թթ. պատերազմներին և այլն:

Առանձին հետաքրքրություն են ներկայացնում Մ. Ներսիսյանի ուսումնասիրությունները ռուս առաջին փառապանծ հեղափոխականների՝ ղեկաբրիստների վերաբերյալ: 1958 թ. հրատարակված «Դեկաբրիստները Հայաստանում» մեծարժեք աշխատության մեջ, որի ռուսերեն թարգմանությունը լույս տեսավ 1975 թ., հեղինակը, օգտագործելով արխիվային հարուստ նյութեր, վերականգնում է Կովկաս աքսորված ղեկաբրիստների թիվն ու ցուցակը, ցույց է տալիս 1825 թ. հերոս-

ների գործուն մասնակցությունը 1826—1828 թթ. ռուս-պարսկական և ապա՝ 1828—1829 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմներին, այդ հեղափոխականների դերը Արևելյան Հայաստանը պարսկական խաների ու բեկերի ծանր լծից ազատագրելու գործում և այլն: Աշխատության մեջ բերված են հետաքրքիր տեղեկություններ դեկաբրիստների և հայ, վրացի ու ադրբեջանցի գործիչների կապի մասին, ինչպես նաև ցույց են տրված այն ջերմ, բարեկամական հարաբերությունները, որոնք ստեղծվել էին կովկասյան բանակ փոխադրված ռուս հեղափոխականների ու լեհ ապստամբների միջև:

Աշխատելով «Դեկաբրիստները Կովկասում» թեմայի վրա, Ներսիսյանը հայտնաբերել է արժեքավոր փաստաթղթեր տվյալ հարցի վերաբերյալ: Հիշենք, որ առաջինը նա հայտնաբերեց ու հրապարակեց դեկաբրիստներ Ե. Լաչինովի գրառումներն ու նոթերը Հայաստանի մասին, Դ. Իսկրիցկու և Վ. Վոլխովսկու նամակները Անդրկովկասի, Ի. Բուրցովի ղեկուցագրերը ռուս-թուրքական 1828—1829 թ. պատերազմի վերաբերյալ և այլն: Հատկապես պետք է նշել Ներսիսյանի «Նոր տվյալներ դեկաբրիստների մասին» հոդվածը (տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1975, № 4), ուր բազմաթիվ նոր տվյալների հետ մեկտեղ բերված են խիստ կարևոր տեղեկություններ Ուկրաինայում ապստամբած հայտնի Զեռնիգովյան գնդի ղինվորների սոցիալական ու ազգային կազմի մասին:

Գիտական արժեքավոր ուսումնասիրություն է Մ. Ներսիսյանի «1812 թ. Հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները» աշխատությունը, որը լույս տեսավ 1965 թ. ռուսերեն լեզվով: Պատմական նոր փաստերի ու հարուստ նյութերի հիման վրա այս հետազոտության մեջ ցույց է տրվում

ված Անդրկովկասի և Հյուսիսային Կովկասի ժողովուրդների, Կովկասի լեռնականների, Կուրանի կաղականների, կալմիկների մասնակցութիւնը ուս ժողովրդի 1812 թ. համաժողովրդական Հայրենական պատերազմին և թուրք-պարսկական, ֆրանսիական ու անգլիական կառավարող շրջանների ագրեսիւ հակառուսական քաղաքականութեան ձախողումը Կովկասում: Այնուհետև բերված են մանրամասն ու ճշգրտված տվյալներ Նապոլեոն I-ի բանակի դեմ մարտնչած կովկասցիների, ինչպես նաև պատերազմից տուժած ուս բնակչութեանը օգնելու նպատակով երկրամասում կազմակերպված նվիրատվութիւնների և այլ միջոցառումների մասին: Գրքում մանրամասնորեն ցույց է տրված կովկասահայութեան հայրենասիրական շարժումը՝ օգնելու Ռուսաստանին ընդդեմ ֆրանսիական ագրեսորների: Առանձնապէս հետաքրքիր են այն տվյալները, որոնք վերաբերում են Նոր Նախիջևանի ու Աստրախանի հայ բնակչութեանը:

Պատմաբանը մի շարք արժեքավոր հոդվածներ է նվիրել հայ ժողովրդի պատմութեան XVIII դարի երկրորդ կեսի և XIX դարի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական հարցերին, հասարակական գործիչներին, գիտութեան ու մշակույթի ականավոր դեմքերին: Դրանցից առանձնապէս պետք է հիշել «Հայ կամավորները ուս-թուրքական 1787—1791 թթ. պատերազմում», «Ա. Վ. Սուվորովի հայ զինակիցներն ու բարեկամները», «Աբովյանի առաջին հրապարակային ելույթը», «Առաջին հայ ուսուպիստ-սոցիալիստը» (Դ. Դ. Ախշարով), «Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական դրութիւնը 1860—1880-ական թթ.», «Արևմտահայերի ազատագրական պայքարը թուրքական դասպոտիզմի դեմ և արևմտյան պետութիւններ-

իք», «Պրոֆեսոր Լեոյի պատմագիտական ժառանգությունը» հոգվածներն ու հաղորդումները:

Մ. Ներսիսյանի ուսումնասիրություններն աչքի են ընկնում ինքնաստիպությամբ, գիտական խորությամբ, պրոբլեմատիկայի կարևորությամբ ու հրատապությամբ, ճշմարիտ փաստերով հիմնավորված եզրահանգումներով: Նրա աշխատությունները նոր լույս են սփռում մեր ժողովրդի պատմության բազմաթիվ կնճռոտ հարցերի վրա:

Ներսիսյանը խոշոր աշխատանք է կատարել արխիվային նոր փաստաթղթերի հայտնաբերման ու հրատարակության ուղղությամբ: Նա հրապարակել է արժեքավոր նյութեր հայկապետ հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի և հայ-ռուս կապերի ու հարաբերությունների պատմության վերաբերյալ:

Պատմագիտության բնագավառում ունեցած վաստակի համար Ներսիսյանը 1950 թ. ընտրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ իսկական անդամ, իսկ 1961 թ. նրան շնորհվում է հանրապետության գիտության վաստակավոր գործչի կոչում:

Գիտահետազոտական գործունեության հետ մեկտեղ Ներսիսյանը զբաղվել է նաև մանկավարժական աշխատանքով: Տարիներ շարունակ նա հայ և ՍՍՀՄ ժողովուրդների պատմության դասընթաց է կարդացել Երևանի բաճախում, Կոմհամալսարանում, հայկական և ռուսական մանկավարժական ինստիտուտներում, Երևանի պետական համալսարանում, ուրտեղ մի շարք տարիներ վարել է հայ ժողովրդի պատմության մամբիոնի վարիչի պարտականությունները: Ներսիսյանը ունեցել է բազմաթիվ ասպիրանտներ, ղեկավարել է շատ երիտասարդ պատմաբանների թեկնածուական և դոկտորական դիսերտացիաները, մասնակցել է հայ ժողովրդի պատմության դասադրքերի և գիտամասսայական աշխատու-

թյունների ստեղծման գործին: Նրա խմբագրությունը 1972 թ. լույս տեսավ «Հայ ժողովրդի պատմությունը հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը» (մեկ հատորով): 1980 թ. այն հրատարակվեց նաև ռուսերեն լեզվով:

Ականավոր գիտնականը նաև ակտիվ հասարակական գործիչ է: Նա երկար տարիներ վարել է պատասխանատու պաշտոններ գիտական և ուսումնական հիմնարկներում: Ներսիսյանը եղել է հանրապետության ակադեմիայի պատմության ինստիտուտի դիրեկտոր, հասարակական գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս-քարտուղար, վիցեպրեզիդենտ, գլխավորել է ակադեմիայի խմբագրական-հրատարակչական խորհրդի աշխատանքը որպես նրա նախագահ, խմբագրել է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիրը» (հասարակական գիտություններ):

Մ. Գ. Ներսիսյանը 1966—1977 թթ. աշխատել է որպես Երևանի պետական համալսարանի ռեկտոր, ավելի քան 28 տարի եղել է Գիտությունների ակադեմիայի նախագահության անդամ: Նրա նախաձեռնությամբ ակադեմիայում կազմակերպվեց արևելագիտության բաժինը, որը հետագայում դարձավ ինստիտուտ, ստեղծվեց «Պատմա-բանասիրական հանդեսը», պետական համալսարանում հիմնվեցին արևելագիտության ֆակուլտետը, հայագիտական կենտրոնը, «Երևանի համալսարանի բանբեր», «Երևանի համալսարան» պարբերականները:

Գիտնականը ակտիվորեն մասնակցել և մասնակցում է Հայկական սովետական հանրագիտարանի աշխատանքներին՝ որպես նրա գլխավոր խմբագրության անդամ և հայ ժողովրդի նոր և նորագույն շրջանի պատմության գիտաճյուղային խորհրդի նախագահ: Նա միաժամանակ հայ ժողովրդի պատ-

մության բազմահատորյակի գլխավոր խմբագրության անդամ է: Երկար տարիներ եղել է Սովետա-բուլղարական համամիութենական ընկերության հայկական մասնաճյուղի նախագահը:

Մ. Գ. Ներսիսյանը ՍՄԿԿ անդամ է 1938 թ., մասնակցել է Հայրենական մեծ պատերազմին, եղել է ՍՍՀՄ Գերագույն սովետի և Հայկական ՍՍՀ Գերագույն սովետի դեպուտատ, քանիցս ընտրվել է Հայաստանի կոմկուսակցության Երևանի քաղաքային կոմիտեի և ՀԿԿ Կենտրոնական կոմիտեի անդամ, եղել է ՀԿԿ մի շարք համագումարների պատգամավոր: Նա պարգևատրվել է Լենինի, Աշխատանքային կարմիր դրոշի, Ժողովուրդների բարեկամության շքանշաններով և բազմաթիվ մեդալներով, այդ թվում բուլղարական «Գեորգի Դիմիտրով» մեդալով:

Ներկայումս Մ. Ներսիսյանը ՀՍՍՀ ԳԱ նախագահության օրգան «Պատմա-բանասիրական հանդեսի» գլխավոր խմբագիրն է: 25 տարի անընդմեջ, հանդեսի հիմնադրման տարուց (1958 թ.) մինչև այսօր, ղեկավարում է այդ պարբերականը: Երկարամյա խմբագրի-ջանքերի շնորհիվ «Պատմա-բանասիրական հանդեսը» դարձել է հայագիտական լուրջ, ծանրակշիռ գիտական հանդես և ստացել է միութենական ու համաշխարհային ճանաչում: Ներսիսյանը միաժամանակ ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտի հայ-ռուսական պատմական կապերի բաժնի վարիչն է: Այստեղ նրա ղեկավարությամբ պատմա-գիտական հարաբերությունների պատմության կարևոր հարցերին:

Ներսիսյանն իր վարած բոլոր պաշտոններում էլ միշտ

հանդես է բերել կազմակերպչական ընդունակություն, սկզբ-
րունքայնություն և ազնվություն:

Մ. Գ. Ներսիսյանի անհանգիստ, պրպտող միտքն այսօր
ևս զբաղված է հայ ժողովրդի պատմության նոր հարցերով:

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Ա. ԳԱԼՈՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

հանդես է բերել կազմակերպչական ընդունակություն, սկզբ-
րունքայնություն և ազնվություն:

Մ. Գ. Ներսիսյանի անհանգիստ, պրպտող միտքն այսօր
ևս դրադված է հայ ժողովրդի պատմության նոր հարցերով:

ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Գ. Ա. ԳԱԼՈՅԱՆ
Պատմական գիտությունների դոկտոր Հ. Ա. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

КРАТКИЙ ОЧЕРК НАУЧНОЙ, ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ И НАУЧНО-ОРГАНИЗАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Академик АН Армянской ССР Мкртич Гегамович Нерсисян хорошо известен нашей научной общественности. Свыше 50 лет ученый обогащает нашу историческую науку исследованиями, представляющими большую научную ценность.

М. Г. Нерсисян родился в 1910 г. в с. Парби Аштаракского округа Ереванской губернии. Начальное образование получил в родном селе, после чего продолжил учебу в ереванской средней школе им. Х. Абовяна. В 1927 г. после окончания средней школы поступил на историко-филологический факультет Ереванского гос. университета, который окончил в 1931 г., получив специальность историка.

Еще в 1930-х годах молодой историк опубликовал ряд работ по истории революционных движений в Армении и в Закавказье. В этот период он издал статьи и книги о Степане Шаумяне, Бакинской коммуне, Майском восстании, об экономическом и политическом положении Армении в 1918—1920 гг. и др. Совместно с проф. К. Казаряном М. Нерсисян составил ценный сборник документов «Первые массовые революционные движения в Армении», вышедший в свет в 1932 г. Второй сбор-

ник, составленный при активном участии Нерсисяна и изданный в 1935 г. с предисловием первого секретаря ЦК КП Армении Агаси Ханджяна, посвящен истории первого коммунистического союза молодежи Армении «Спартак».

Расширив рамки научно-исследовательских работ, М. Нерсисян в последующие годы занялся вопросами истории XVIII и XIX вв. В 1939 г. он защитил кандидатскую диссертацию на тему «Народнические организации в Закавказье в 1870—1880 гг.» Это интересное исследование, увидевшее свет в 1940 г., было новым и важным словом в советской армянской историографии. Впервые подвергнув специально рассмотрению вопрос об армянском народничестве, автор основательно опроверг довольно распространенное мнение о том, что революционное народничество было чуждым явлением для Армении и Закавказья. Опираясь на богатые данные архивных материалов и других источников, Нерсисян показал, что в 1860—1880 гг. часть революционной разночинной интеллигенции Закавказья приняла деятельное участие в общерусских революционных событиях и что представители именно этого крыла демократического молодого поколения были вовлечены в революционное народническое движение как в Тбилиси, так и в Москве, Петербурге, Киеве, Ростове на Дону и других городах Российской империи.

В работе приведены интересные данные о жизни и деятельности армянских революционных народников, об их взглядах и программах. Заметим, что проведенные в

последнее время архивные изыскания некоторых исследователей (например, статья А. Г. Терещенко «Новонахичеванцы в революционном народническом движении». См. «Историко-филологический журнал», 1975, № 4), обнаружившие новые данные об армянских народниках, полностью подтверждают положения и выводы, высказанные М. Нерсисяном десятки лет назад.

Среди научных трудов проф. М. Нерсисяна значительное место принадлежит тем исследованиям, которые посвящены вопросам истории национально-освободительного движения армянского народа против Османской империи. Свою монографию «Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1850—1870 гг.» историк защитил в качестве докторской диссертации в 1946 г. Это научное исследование, вышедшее в свет в 1955 г., отличается глубоким, многосторонним анализом проблем, новизной и смелостью мыслей и выводов. В этой своей работе на основе богатого фактического материала автор показывает тяжелое положение западных армян в 1850—1880-х годах излагает их героическую борьбу, ход освободительного движения, выявляет связи этого движения с антисултанскими восстаниями соседних народов, социально-классовое содержание и движущие силы армянской освободительной борьбы, антиармянскую, реакционную позицию западных держав, русскую ориентацию освободительной борьбы и т. д. Решительно отвергая разные антинаучные «теории», М. Нерсисян на неоспоримых фактах убедительно показывает общенародный харак-

тер освободительного движения западных армян, переломную и демократическую сущность его идеологии.

Особого внимания заслуживает то обстоятельство, что в этом капитальном труде, созданном в 1940-х годах, не нашли отражения историографические положения вульгарного социологизма, получившие в те годы широкое распространение. Отвергнув их и проявив научную объективность, Нерсисян с правильных позиций осветил многие узловые проблемы данного периода истории нашего народа, в том числе вопросы оценки прогрессивных демократических идей Рафаэла Патканяна, Раффи, Г. Арцруни, Г. Срванцтяна и других видных деятелей прошлого. Не будет ошибкой утверждать, что этот труд историка был смелым шагом, направленным против косных, догматических «теорий», созданных в то время по данной проблеме и тогда еще не преодоленных. Монография М. Нерсисяна заслуженно получила высокую оценку как в республиканской, так и в центральной печати («Известия» АН АрмССР, «Вопросы истории», «Советское востоковедение» и т. д.).

Докторская диссертация М. Нерсисяна «Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма» фактически положила начало научному изучению национально-освободительного движения западных армян в советской армянской историографии. Впоследствии к этой проблеме обратились ряд молодых ученых, работающих под его руководством, и другие историки.

Помимо названной монографии, Нерсисяну принадлежат также исследования о Зейтунском восстании в 1862 г., об избитии западных армян, о героизме армянской освободительной борьбы Андранике и т. д.

В 1965 г. появилась статья М. Нерсисянца под названием «Народный герой», в которой впервые в советской армянской историографии был раскрыт блестящий образ выдающегося патриота, бесстрашного партизана-гайдука и талантливого военачальника Андраника, дана правдивая характеристика его героической жизни. «Национальный герой армянского народа,—говорится в статье,—около 30 лет непрерывно боролся против кровавой султанской тирании, организовывал и руководил оборонительно-освободительными войнами западноармянского крестьянства, неизменно проявляя беспримерную храбрость и военную изобретательность».

Оценки историка объективны и научны. Нельзя не согласиться с автором, когда он пишет, что народному герою были присущи также заблуждения: «Он не всегда имел ясное представление о правильном пути освобождения своего народа, не всегда понимал коварную политику «великих держав», надевших маску друга и покровителя. Но Андраник не был ни политиком, ни дипломатом... Он был борцом, партизаном и полководцем; его призванием было организовывать вооруженные выступления против тиранов и бороться с оружием в руках за свободу народа. И он делал это с непревзойденным героизмом и мастерством» («Советакан Айастан», 1965, 25 февр.).

По инициативе и под редакцией академика АН Армянской ССР М. Нерсисяна в 1966 г. вышел в свет капитальный и весьма ценный сборник документов «Геноцид армян в Османской империи» (на русском языке), где обстоятельно показана кровавая политика массовой резни султана Абдул Гамида и младотурок по отношению к западным армянам. Сборник содержит много новых архивных документов, важных официальных материалов и, прежде всего, тайные донесения послов, министров иностранных дел и других политических деятелей разных государств, свидетельства очевидцев резни, в том числе армян, арабов, турок, а также европейских миссионеров.

По своим чрезвычайно богатым и разнообразным материалам, почерпнутым из разных источников (английских, немецких, французских, русских, испанских, турецких, арабских, армянских и др.), эта книга, посвященная геноциду армян, является знаменательным письменным памятником великой трагедии западных армян. Сборник с новыми дополнениями был переиздан в 1982 г. и нашел широкий отклик среди читателей.

Часть научных исследований М. Нерсисяна посвящена проблеме армяно-русских исторических связей и отношений. Еще в 1944 г. вышел в свет его труд «А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1790-х гг.», впоследствии, в 1981 г., со значительными дополнениями изданный также на русском языке. В 1956—1961 гг. появился двухтомный сборник статей на русском языке «Из истории русско-армянских отноше-

ний», в котором рассматривается ряд вопросов, касающихся русско-армянских исторических связей и политических отношений XVIII—XIX вв. К этой теме он обратился и в последующие годы, написав ряд статей, посвященных присоединению Восточной Армении к России и историческому значению этого акта, русской ориентации армянского народа, пребыванию Д. В. Давыдова в Армении (1826 г.), освобождению Еревана русской армией в 1827 г., участию армянских добровольцев и ополченцев в русско-персидской войне 1826—1828 гг. и русско-турецкой войне 1828—1829 гг. и т. д.

Особый интерес представляют исследования М. Нерсисяна, относящиеся к первым русским славным революционерам—декабристам. В изданном в 1958 г. ценном труде «Декабристы в Армении» (русский перевод появился в 1975 г.) автор, используя богатый архивный материал, определяет число сосланных на Кавказ декабристов, показывает их активное участие в русско-персидской войне 1826—1828 гг. и русско-турецкой войне 1828—1829 гг., роль этих революционеров в деле освобождения Восточной Армении от тяжелого ига персидских ханов и беков. В работе приведены интересные сведения о связи декабристов с армянскими, грузинскими и азербайджанскими деятелями, а также отмечены те теплые, дружеские отношения, которые возникли между переведенными в кавказскую армию русскими революционерами и польскими повстанцами.

Работая над темой «Декабристы на Кавказе», Нерсисян обнаружил ценные документы, касающиеся дан-

ного вопроса. Вспомним, что он первый нашел и опубликовал записки декабриста Е. Лачинова об Армении, письма Д. Искрицкого и В. Волховского о Закавказье, донесения И. Бурцова о русско-турецкой войне 1828—1829 гг. и т. д. Следует особо отметить статью Нерсисяна «Новые данные о декабристах» (см. «Историко-филологический журнал», 1975, № 4), где наряду с многочисленными новыми данными приведены чрезвычайно важные сведения о социальном и национальном составе воинов восставшего на Украине известного Черниговского полка.

Ценным научным исследованием является работа М. Нерсисяна «Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа», вышедшая в свет в 1965 г. на русском языке. В ней на основании новых исторических фактов и богатого материала показано участие народов Закавказья и Северного Кавказа, горцев Кавказа, кубанских казаков, калмыков во всенародной отечественной войне русского народа 1812 г. и провал агрессивной антирусской политики правящих кругов Турции, Ирана, Франции и Англии на Кавказе. Далее приведены подробные, уточненные данные о кавказцах, воевавших против армии Наполеона I, а также о мероприятиях, организованных в крае по оказанию помощи русскому населению, пострадавшему от войны. В книге подробно описано патриотическое движение кавказских армян, направленное на оказание помощи России в ее борьбе с французскими завоевателями. Особый интерес представляют сведения,

относящиеся к армянскому населению Нового Нахичевана и Астрахани.

Историк посвятил ряд ценных статей социально-экономическим и политическим проблемам, а также общественным деятелям и крупным представителям армянской культуры второй половины XVIII и XIX вв. Из них особо нужно отметить такие статьи и сообщения, как «Армянские добровольцы в русско-турецкой войне 1787—1791 гг.», «Армянские соратники и друзья А. В. Суворова», «Первое публичное выступление Абовяна», «Первый армянокий социалист-утопист» (Д. Д. Ахшарумов), «Социально-экономическое положение Армении в 1860—1880-х гг.», «Освободительная борьба западных армян против турецкого деспотизма и западные державы», «Историческое наследие профессора Лею».

Нерсисяном проделана большая работа по выявлению и изданию новых архивных документов. Им опубликованы ценные материалы по истории освободительной борьбы армянского народа и армяно-русских связей и отношений.

Труды М. Нерсисяна отличаются оригинальностью, научной глубиной, важностью и актуальностью проблематики, правдивостью выводов. Они проливают свет на многие сложные вопросы истории нашего народа.

За заслуги в области исторической науки М. Г. Нерсисян в 1950 г. был избран действительным членом АН Армянской ССР, а в 1961 г. ему присвоено звание заслуженного деятеля науки республики.

Наряду с научно-исследовательской деятельностью Нерсисян занимался также и педагогической работой. На протяжении многих лет он читал курс истории армянского народа и народов СССР в Ереванском рабфаке, Ком. университете, в армянском и русском педагогических институтах, в Ереванском гос. университете, где он несколько лет возглавлял кафедру истории армянского народа. Нерсисян руководил работой многих аспирантов, кандидатскими и докторскими диссертациями молодых историков, участвовал в создании учебников и научно-популярных работ по истории армянского народа. Под его редакцией в 1972 г. вышел в свет учебник «История армянского народа с древнейших времен до наших дней» (однотомник). В 1980 г. он был издан также на русском языке.

Видный ученый является и активным общественным деятелем. Он долгие годы занимал ответственные посты в научных и учебных заведениях: был директором Института истории АН республики, академиком-секретарем отделения общественных наук, вице-президентом, руководил работой редакционно-издательского совета Академии в качестве его председателя, редактировал «Известия» АН Армянской ССР по общественным наукам.

В 1966—1977 гг. М. Г. Нерсисян был ректором Ереванского гос. университета, более 28-и лет состоял членом президиума Академии наук. По его инициативе в Академии были созданы отдел востоковедения, ставший впоследствии институтом, и «Историко-филологиче-

ский журнал», в гос. университете были основаны факультет востоковедения, арменоведческий центр, журналы «Вестник Ереванского университета», «Ереванский университет».

Ученый активно участвовал и участвует в работах Армянской советской энциклопедии в качестве члена его главной редакции и председателя научно-отраслевого совета по новой и новейшей истории армянского народа. Он также член главной редакции многотомника истории армянского народа. Долгие годы он был председателем армянского отделения советско-болгарского всесоюзного общества.

М. Г. Нерсисян—член КПСС с 1938 г., участник Великой Отечественной войны, был депутатом Верховного Совета СССР и Верховного Совета Армянской ССР, неоднократно избирался членом Ереванского городского комитета КП Армении и ЦК КП Армении, был делегатом ряда съездов КП Армении. Он награжден Орденом Ленина, Орденом Трудового Красного Знамени, Дружбы народов и многочисленными медалями, в том числе болгарской медалью «Георгий Димитров».

В настоящее время М. Нерсисян—главный редактор органа президиума АН Армянской ССР «Историко-филологического журнала». В течение 25-и лет непрерывно, начиная с года основания журнала (1958 г.), он руководит им. Стараниями опытного редактора «Историко-филологический журнал» стал серьезным научным журналом и получил всесоюзное и всемирное признание. Нерсисян—одновременно заведующий отделом армяно-

русских исторических связей Института истории АН Армянской ССР. Здесь под его руководством готовится ряд трудов, посвященных важным вопросам истории армяно-русских отношений.

Нерсисян на всех должностях всегда обнаруживал организаторские способности, принципиальность и честность.

Беспокойная, ищущая мысль М. Г. Нерсисяна и сегодня занята разрешением новых проблем истории армянского народа.

*Академик АН АРМССР Г. А. ГАЛОЯН
Доктор исторических наук Г. А. АВETИСЯН*

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ Մ. Գ. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ԵՎ
ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

ЛИТЕРАТУРА О ЖИЗНИ И ТРУДАХ М. Г. НЕРСИСЯНА

Աղայան էդ. Բ. Մկրտիչ Ներսիսյան: [Ծննդյան 60-ամյակի առթիվ]:—
Հայրենիքի ձայն, 1970, 16 դեկտ., էջ 4—5:

Агаян Эд. Б. Мкртич Нерсисян: [К 60-летию со дня рождения].

Ավետիսյան Հ. Պատմարանի վաստակը: [Մ. Ներսիսյանի «Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից» ժողովածուի լույս տեսնելու առթիվ]:—
Գրքերի աշխարհ, 1982, № 12, էջ 5:

Аветисян Г. Заслуга ученого: [К выходу в свет сборника М. Нерсисяна «Страницы из новой истории армянского народа»].

Բաղխուդարյան Վ. Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը: [Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ]:—Սովետ. Հայաստան, 1970, 26 նոյեմբ.:

Бархударян В. Видный ученый и общественный деятель: [К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна].

Բաղխուդյան Խ. Հ. Ականավոր գիտնականն ու վաստակաշատ մանկավարժը: (Ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ):—
Բանվոր, 1980, 25 նոյեմբ.:

Барсегян Х. А. Видный ученый и заслуженный педагог: (К 70-летию со дня рождения академика М. Г. Нерсисяна).

Գալսյան Գ. Ա., Ավետիսյան Հ. Ա. Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը: (ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ):—Սովետ. Հայաստան, 1980, 4 դեկտ.:

Галоян Г. А., Аветисян Г. А. Видный ученый и общественный деятель: (К 70-летию со дня рождения академика АН АрмССР М. Г. Нерсисяна).

Գալոյան Գ. Ա. Ականավոր գիտնականն ու հասարակական գործիչը: Մ. Գ. Ներսիսյան ծննդյան 70-ամյակի առթիվ:—Լրաբեր (Լոս-Անջելոս), 1981, 28 փետր.:

Галоян Г. Видный ученый и общественный деятель: К 70-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна.

Գիտնականն ու քաղաքացին: (ՀՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ):—Լրաբեր հաս. գիտ./ՀՍՍՀ ԳԱ, 1970, № 10, էջ 103—113:

Ученый и гражданин: (К 60-летию со дня рождения академика АН АрмССР Мкртича Нерсисяна).

Գալոյան. Հայության ցեղասպանութիւնը Օսմանյան կայսրութեան մէջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու/Կաղմ. Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Մանակյան. Խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյան: Եր., 1966. 561 էջ: [Ռուս. լեզվ.]:—Հայրենիքի ծախ, 1967, 5 փետր., էջ 5:

Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи: Сб. документов и материалов /Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян; Ред. М. Г. Нерсисян.

Գալոյան. Ներսիսյան Մ. Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում: Եր., Արմֆանի հրատ., 1940. 120 էջ:—Սովետ. վրաստան, 1940, 23 նոյեմբ.: [Ստորագր. Աշոտ Հ-յան]:

Рец. на кн.: Нерсисян М. Народнические организации в Закавказье. [Подпись: Ашот А-ян].

Գրիգորյան Զ. Գիրք ժողովուրդների հայրենասիրության ու բարեկամության մասին Գրախոս. Ներսիսյան Մ. Գ. 1812 թվականի հայրենական պատերազմը և Կովկասի ժողովուրդները: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1965. 416 էջ: [Ռուս. լեզվ.]:—Լենինյան ուղիով, 1965, № 12, էջ 99—104:

Григорян З. Книга о патриотизме, героизме и дружбе народов Рец на кн.: Нерсисян М. Г. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа.

Ինճիկյան Հ. Դարի առաջին ցեղասպանությունը Գրախոս. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու/կազմ. Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան: Խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյան: Եր., 1982. XVI, 685 էջ. [Ռուս. լեզվ.]:—Սովետ. Հայաստան, 1983, 1 մարտի:

Инджикян О. Первый геноцид века. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи /Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян; Ред. М. Г. Нерсисян.

Կարինյան Ա. Բ. Գրախոս. Ներսիսյան Մ. Գ. Դեկաբրիստները Հայաստանում: Եր., Հայպետհրատ, 1958. 440 էջ:—Տեղեկագիր/ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1959, № 4, էջ 89—98:

Նույնը.—Երևան, 1959, 3 հունիսի:

Каринян А. Б. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении.

Հակարյան Թ. Ճանաչված գիտնականն ու հասարակական գործիչը: [Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 60-ամյակի առթիվ]:—Երևանի համալս., 1970, № 8, էջ 53—54:

Акопян Т. Видный ученый и общественный деятель: [К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна].

Հաղորդումյան Ա. Արժեքավոր գիտական հետազոտություն Գրախոս. Ներսիսյան Մ. Գ. Դեկաբրիստները Հայաստանում: Եր., Հայպետհրատ, 1958. 440 էջ:—Սովետ. Հայաստան, 1959, № 6, էջ 42—43:

Арутюнян А. Ценное научное исследование. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении.

Հովհաննիսյան Հ. Ազդեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսյանի 60-ամյակը:—Բանբեր Երևանի համալս., 1970, № 3, էջ 247—249:

Оганесян А. 60-летие академика Мкртича Нерсисяна.

Ղազարյան Վ., Ոսկանյան Վ. Մ. Գ. Ներսիսյան: (Ծննդյան 70-ամյակի առթիվ):—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1980, № 4, էջ 269—272:

Казачеян В., Восканян В. М. Г. Нерсисян: (К 70-летию со дня рождения).

Ճէրէնյան Ե. Գրախոս. ներսիսյան Մ. Գ. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից, Եր., 1982. 406 էջ.—Արարատ (Քելլուք), 1983, 12 փետր.:
Черечян Е. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Страницы из новой истории армянского народа.

Մառտիրոսյան Վ. Սովորովը և ուս-հայկական հարաբերությունները Գրախոս. ներսիսյան Մ. Գ. Ա. Վ. Սովորովը և ուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1780-ական թվականներին, Եր., Հայաստան, 1981. 139 էջ. [Ռուս. լեզվ.]—Սովետ. Հայաստան, 1982, 6 հունիսի:

Мартиросян В. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах.

Մելիսեթյան Վ. Արժեքավոր հաստատությունները Հայաստան աքսորված ղեկարրիստների մասին: Գրախոս. ներսիսյան Մ. Գ. Դեկարրիստները Հայաստանում, Եր., Երևանի համալս. հրատ., 1975. 267 էջ. [Ռուս. լեզվ.]—Բանվոր, 1976, 9 ապր.:

Меликсетян В. Ценное исследование о сосланных в Армению декабристах. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении.

Մելիսեթյան Վ. Ուշագրավ աշխատություն ղեկարրիստների մասին: Գրախոս. ներսիսյան Մ. Գ. Դեկարրիստները Հայաստանում, Եր., Հայպետհրատ, 1958. 440 էջ.—Սովետ. Հայաստան, 1959, 7 ապր.:

Меликсетян В. Интересная книга о декабристах. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Декабристы в Армении.

Միխայիլյան Վ. Պատմագրական արժեքավոր աշխատություն: Գրախոս. ներսիսյան Մ. Գ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական քանապետության դեմ 1850—1870 թթ.: Եր., 1955. 531 էջ.—Սովետ. դրակ., 1956, № 1, էջ 162—166:

Микаелян В. Ценный историографический труд. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг.

Մուրադյան Պ. Պատմարանի վստահություն—Հայրենիքի ձայն, 1981, 14 հունվ., էջ 61:

Мурадян П. Заслуга историка:

Ոսկանյան Վ., Եգանյան Հ. Հայ ժողովրդի պատմություն մեկ հատորով: Գրախոս. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը [Մ. Գ. Ներսիսյան, Գ. Խ. Սարգսյան, Թ. Խ. Հակոբյան և ուրիշ.]: Եր., 1972. 595 էջ.—Սովետ. Հայաստան, 1973, 8 դեկտ.:

Восканян В., Еганян Г. История армянского народа в одном томе. Рец. на кн.: История армянского народа: С древнейших времен до наших дней/М. Г. Нерсисян, Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян и др.

Ոսկանյան Վ. Վերջնա՞ծ է կրակը... Գրախոս. Ներսիսյան Մ. Գ. Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982. 406 էջ.—Գրական թերթ, 1983, 2 սեպտ.:

Восканян В. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Страницы из новой истории армянского народа.

Սարգիսով Ե., Մելիքսեթյան Վ. Աշխատություն հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարի պատմության մասին: Գրախոս. Ներսիսյան Մ. Գ. Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1955. 531 էջ.—Պարտ. կյանք, 1955, № 10, էջ 52—57:

Саркисов Е., Меликсетян В. Труд по истории национально-освободительной борьбы армянского народа. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг.

Վաստակաշատ պատմաբանը: [Մ. Գ. Ներսիսյանի ծննդյան 70-ամյակի առթիվ]:—Բանբեր Երևանի համալս. Հաս. գիտ., 1980, № 3, էջ 212—214:

Заслуженный историк: [К 70-летию со дня рождения М. Г. Нерсисяна].

Ցեղասպանությանը մերկացնող գիրք: Գրախոս. Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մեջ: Փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու/Կազմ. Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան: Խմբ. Մ. Գ. Ներսիսյան: Եր., 1982. XVI, 685 էջ: [Ռուս. լեզվ.]:—Երևան (Սոֆիա), 1983, 8 հունվ.: Նույնը.— Փյունիկ (Թեհրան), 1983, 7 փետր., էջ 13, 16:

Книга, разоблачающая геноцид. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи: Сб. документов и материалов/Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян; Ред. М. Г. Нерсисян.

Аветисян Г. А. Страницы новой истории. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Страницы из новой истории армянского народа. Ер., 1982. 406 с. [На арм. яз.].—Коммунист, 1983, 26 мая.

Аветисян Г. А. Исторически пройденный путь. Рец. на кн.: История армянского народа: С древнейших времен до наших дней /М. Г. Нерсисян, Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян и др. Ер., 1980. 458 с.—Коммунист, 1981, 16 июля.

Агалян Ц. П. Ученый, историк, гражданин: [К 60-летию со дня рождения М. Г. Нерсисян].—Коммунист, 1970, 10 дек.

Академик М. Г. Нерсисян—исследователь истории армяно-русских отношений и освободительной борьбы армянского народа: (К 70-летию со дня рождения): Реф. сб./Сост. К. С. Худавердян, Ж. А. Ананян, В. А. Хачатурян; Предисл. Г. А. Галояна: Выдающийся ученый и общественный деятель, с. 4—7.—Ер., 1980.—55 с.—(Науч. информ. бюл. Сер. 1. Обществ. науки в АрмССР; № 3 /АН АрмССР, Сектор науч. информации по обществ. наукам).

Ананян Ж. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах. Ер., Айастан, 1981. 178 с.—Вестн. обществ. наук /АН АрмССР, 1982, № 2, с. 93—95.

Арутюнян П. Т. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг. Ер., 1955. 531 с. [На арм. яз.].—Сов. востоковед., 1956, № 6, с. 134—139.

Барсегян Х., Хачатурян В. Славные страницы жизни. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах. Ер., Айастан, 1981. 180 с.—Коммунист, 1982, 3 янв.

Бархударян В. Б., Восканян В. К. Видный армянский историк

М. Г. Нерсисян: [К 70-летию со дня рождения].—История СССР, 1980, № 5, с. 235—236.

Восканян В. К. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Отечественная война 1812 г. и народы Кавказа. Ер., Изд-во АН АрмССР, 1965. 416 с.—Вестн. обществ. наук /АН АрмССР, 1966, № 6, с. 100—105.

Восканян В. К. Ценное исследование об освободительном движении армянского народа. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг. Ер., 1955. 531 с. [На арм. яз.].—Изв./АН АрмССР. Обществ. науки, 1955, № 7, с. 93—103.

Гарибджанян Г. Б., Худавердян К. С. Мкртч Гегамович Нерсисян: (К 70-летию со дня рождения).—Вестн. обществ. наук/АН АрмССР, 1980, № 11, с. 118—122.

Корганов К. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Ер., Изд-во АН АрмССР, 1965. 416 с.—Коммунист, 1965, 15 июня.

Костанян А. Страница истории. Рец. на кн.: Геноцид армян в Османской империи. Сб. документов и материалов/Сост.: М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян; Ред. М. Г. Нерсисян. Ер., Изд-во АН АрмССР, 1966. 561 с.—Лит. Армения, 1967, № 4, с. 72—74.

Меликсетян В. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Из истории русско-армянских отношений. Кн. 1. Ер., 1956. 402 с.—Изв./АН АрмССР. Обществ. науки, 1957, № 3, с. 123—126.

Орлик О. В. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Отечественная война 1812 года и народы Кавказа. Ер., Изд-во АН АрмССР, 1965. 416 с.—История СССР, 1967, № 2, с. 128—129.

Саркисов Е. К., Меликсетян В. Г. Рец. на кн.: Нерсисян М. Г. Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг. Ер., 1955. 531 с. [На арм. яз.].—Вопросы истории 1957, № 1, с. 150—151.

ХРОНОЛОГИЧЕСКИЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ

1932

Առաջին մասնատյական-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը)։ Նյութեր և փաստաթղթեր/Կաղմ. Կ. Ղադարյան և Մ. Ներսիսյան.—Եր.։ Պետհրատ, 1932.—462 էջ.—(ՀԿ(Բ)Կ ԿԿ կից կուս-պատմ. ին-տ)։

Первые массовые революционные движения в Армении. (Майское восстание)։ Материалы и документы) /Сост. М. Нерсисян и К. Казарян.

«Դաշնակցական դրախտավայրը» կամ սովի և մահվան աշխարհը.—Եր.։ Պետհրատ, 1932.—58 էջ։

«Дашнакский рай» или страна голода и смерти.

Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում.—Երևտ. բոլշևիկ, 1932, № 5, էջ 29—42, № 6, էջ 51—59։

Майское восстание в Армении.

«Ապարտակի» պատմության առթիվ։ Գրախոս. Դանիելյան Հ. Ապարտակը Հայաստանում։ Մ., 1931.—Լենինյան ուղի, 1932, № 6—7, էջ 92—98։

К истории «Спартак». Рец на кн.։ Даниелян О. Спартак в Армении.

Նրանց չհաջողվեց ծածկել ոճիրը։ (26-ի ապանության հայտնաբերումը և Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունները)։— Խորհրդ. Հայաստան, 1932, 20 սեպտ.։

Им не удалось скрыть преступление: (Раскрытие убийства 26-и контрреволюционные партии Закавказья).

1935

Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում.—Եր.: Կուսհրատ, 1935.—178 էջ:

Ноябрьская революция в Армении.

Սպարտակ. 1917—1920: Հուշեր և վավերագրեր/Կազմ. Մ. Ներսիսյան, Հ. Մամիկոնյան, Ս. Ասատրյան.—Եր.: Կուսհրատ, 1935.—210 էջ.—(ՀԼԿԵՄ պատմ., ժողովածու 1/24(բ) ԿԿ-ին կից կուս. պատմ. ին-տի կոմերիտ. պատմ. սեկցիա):

Спартак. 1917—1920: Воспоминания и документы /Сост. М. Нерсисян, О. Мамиконян, С. Асатрян.

Положение рабочего класса в дашнакской Армении.—Коммунист, 1935, 8 апр.

1937

Պուշկինի Կովկաս կատարած առաջին այցը.—Խորհրդ. Հայաստան, 1937, 4 փետր.:

Первое посещение Кавказа Пушкиным.

1939

Բարձր 26 կոմունարները.—Խորհրդ. Հայաստան, 1939, 20 սեպտ.:

26 бакинских коммунаров.

Крепостное право в России.—Коммунист, 1939, 16 янв.

1940

Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում.—Եր.: Արմֆանի հրատ., 1940.—120 էջ.—(ԽՍՀՄ ԳԱ հայկ. ֆիլիալ):

Народнические организации в Закавказье.

Ակադեմիկ Հ. Մանանդյանի նոր աշխատությունը: Գրախոս. Մանանդյան Հ. Հ. Տիգրան Բ և Հոռմը: Եր., Արմֆանի հրատ., 1940. 250 էջ.—Խորհրդ. Հայաստան, 1940, 16 փետր.:

Новый труд академика Я. Манандяна. Рец. на кн.: Манандян Я. А. Тигран II и Рим.

Նարդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870—1880 թթ.:—Խորհրդ. Հայաստան, 1940, 26 մարտի:

Народнические группы в Закавказье в 1870—1880 гг.

В. И. Ленин и освобождение армянского народа.—Изв./АрмФАН СССР, 1940, № 4—5, с. 1—9.

Предисловие.—В кн.: Брюсов В. Летопись исторических судеб армянского народа. Ер., 1940, с. V—XI.

Установление советской власти в Армении: (Краткий исторический обзор).—Коммунист, 1940, 14 ноября.

26 бакинских коммунаров.—Коммунист, 1940, 20 сент.

1941

Արխիվային մի նոր փաստաթուղթ 1812 թ. հայրենական պատերազմի մասին: [Հրապարակում].—Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկ. ֆիլիալի, 1941, № 5—6, էջ 45—48:

Новый архивный документ об Отечественной войне 1812 года.

Դավիթ-Քեկի շարժման արձագանքները Վասպուրականում և հարևան գավառներում: [Հրապարակում].—Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկ. ֆիլիալի, 1941, № 5—6, էջ 73—75:

Отклики движения Давид-бека в Васпуракане и в соседних областях.

Հովսեփի էմին.—Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկ. ֆիլիալի, 1941, № 1, էջ 41—60:

Иосиф Эмин.

Խաչատուր Աբովյանի մի պատմվածքը [տպագրված «Արշալույս Արա-
րատյան» լրագրում «Աշխարհիկ բարբառ Երևանցի հայոց» խորագրի տակ]:
— Սովետ. Հայաստան, 1941, 10 մայիս:

Рассказ Хачатура Абовяна [напеч. в газ. «Аршалуйс Арапатын»
под загл. «Наречие ереванских армян»].

Новые документы о Х. Абовяне.—Коммунист, 1941, 11 янв.

1943

Ա. Վ. Սովորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1790
թթ.:—Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկ. ֆիլիալ. Սերիա 1. Հաս. գիտ., 1943,
№ 2, էջ 27—48:

А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1790 гг.

Ռուսաստանի «Հասարակական դաշինքի» հայերեն թարգմանությունը 1829
թ.:—Տեղեկագիր ՍՍՌՄ ԳԱ հայկ. ֆիլիալ. Սերիա 1. Հաս. գիտ., 1943,
№ 1, էջ 83—87:

Армянский перевод труда Руссо «Об общественном договоре»
в 1829 году.

Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն. Մ. 1. Հնագույն ժամանակներից
մինչև XVIII դարի վերջը/Բ. Հարությունյան, Խ. Սամուելյան, Զ. Հարու-
թյունյան, Ս. Պողոսյան:—Եր.: Արմֆանի հրատ., 1943.—271 էջ: [Կ. Ղա-
ֆազարյանի հետ համատեղ]:

Ред.: История армянского народа. Ч. 1. С древнейших времен
до конца XVIII века. [Совместно с К. Кафадаряном].

1944

Արխիվային նոր նյութեր 1812 թվականի հայրենական պատերազմի
մասին: [Հրապարակում]:—Տեղեկագիր (ՀՍՍՌ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1944,
№ 3—4, էջ 109—116:

Новые архивные материалы об отечественной войне 1812 г.

Սովորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1790 թթ.:—
Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1944.—44 էջ.—(ՀՍՍՌ ԳԱ պատմ. ին-տ):

Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1790 гг.

Денис Давыдов в Армении: (К 160-летию со дня рождения).
—Коммунист, 1944, 30 июля.

1945

Վարդան Օձնեցու ձեռագիր աշխատությունը: (Հաղորդում):—Տեղեկագիր
ՀՍՍՌ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1945, № 6, էջ 71—73:
Рукописный труд Вардана Одзнеци.

1946

Առաջարկ:—Լեո. «Հայոց պատմություն» հ. 3-ում: Եր., 1946, էջ
V—XI: [Բ. Հարությունյանի հետ համատեղ]:

Предисловие.—В кн.: Лео. История Армении. Т. 3. [Совместно
со Б. Арутюняном].

Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860—1880 թթ.:
—Տեղեկագիր/ՀՍՍՌ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1946, № 10, էջ 33—59:

Экономическое и политическое положение Армении в 1860—
1880 гг.

Խմբ. Լեո. Հայոց պատմություն. Հ. 3.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1946.—
XI, 1120 էջ: [Բ. Հարությունյանի հետ համատեղ]:

Ред.: Лео. История Армении. Т. 3. [Совместно с Б. Арутю-
няном].

1947

Խմբ. Լեո. Հայոց պատմություն. Հ. 2.—Եր.: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1947.—
XX, 764 էջ.—(ՀՍՍՌ ԳԱ պատմ. ին-տ): [Բ. Ն. Առաքելյանի հետ համա-
տեղ]:

Ред.: Лео. История Армении. Т. 2. [Совместно с Б. Н. Аракеля-
ном].

1948

Բաքվի հերոսական կոմունան— Սովետ. Հայաստան, 1948, № 10, էջ 11—15:

Героническая бакинская коммуна.

1950

Ստեփան Շահումյան.— Եր.: ՀՍՍՌ ԳԱ հրատ., 1950.— 28 էջ.— (ՀՍՍՌ քաղ. և գիտ. գիտելիքների տարածման ը-թյուն):

Степан Шаумян.

Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում— Սովետ. գրաղ. և արվեստ, 1950, № 11, էջ 131—145:

Установление советской власти в Армении.

1951

Расцвет передовой науки: [К 8-й годовщине Академии наук АрмССР].— Коммунист, 1951, 5 дек.

1952

Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1850—1880 гг. и англо-американская буржуазия.— Изв. /АН АрмССР. Обществ. науки, 1952, № 11, с. 51—67.

1953

Присоединение Армении к России и его историческое значение.— Изв. /АН Арм.ССР. Обществ. науки, 1953, № 7, с. 3—13.

1954

Пламенный борец за коммунизм С. Г. Шаумян.— М.: Знание, 1954.— 30 с.— (Всесоюз. о-во по распротр. полит. и науч. знаний).

Фальсификация истории народов Закавказья в современной американско-английской и турецкой реакционной историографии.—Изм. /АН АрмССР. Обществ. науки, 1954, № 7, с. 47—55.

То же.—В кн.: Труды объедин. науч. сессии АН СССР и АН Закавк. респ. по обществ. наукам. Баку, 1957, с. 107—114.

1955

Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1955.—531 էջ.—(ՀՍՍՀ ԳԱ պատմ. ին-տ):

Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма. 1850—1870 гг.

Հայաստանը 1870—1890-ական թվականներին (Աղզային-ազատագրական շարժումները և հասարակական-քաղաքական հոսանքները 1870—1880 թվականներին, Հայկական կոտորածները 1890-ական թվականներին, Հայաստանը IX դարի վերջին)։—Տեղեկագիր/ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս. գիտ., 1955, № 6, էջ 36—48:

[Հայ ժող. պատմ. ձեռնարկի հ. 2-ի 6-րդ գլխի 3—5 ենթագլուխները]:
Армения в 1870—1890-х годах.

Հայ ժողովրդի պատմություն (1900—1917 թթ.): Հայաստանը 1905—1907 թթ.: ռևոլյուցիայի տարիներին։—Տեղեկագիր/ՀՍՍՀ ԳԱ. Հաս գիտ., 1955, № 5, էջ 3—63:

[Մի-բաժին Հայ ժողովրդի պատմության ձեռնարկի հ. 2-ից]:

История армянского народа (1900—1917); Армения в годы революции 1905—1907 гг.

Новые материалы об Абовяне.—Коммунист, 1955, 8 окт.

1956

Из истории русско-армянских отношений. В 2-х кн.—Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1956—1961.—(АН АрмССР, Ин-т истории).

Кн. 1. 1956. 402 с.

Кн. 2. 1961. 463 с.

История армянского народа. Ч. 2. Учеб. пособие для сред. школы: Макет.—Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1956.—238 с.—(АН АрмССР, Ин-т истории). [Совместно с В. А. Парсамяном и В. А. Рштуни].

Первое публичное выступление Хачатура Абовяна.—Изв./АН АрмССР. Обществ. науки, 1956, № 6, с. 107—112.

1957

Հայ ժողովրդի պատմություն. Մ. 2. Ձեռնարկ միջն. դպ. համար.—Եր.: Հայպետունիան, 1957.—283 էջ.—(ՀՍՍՌ ԳԱ պատմ. ին-տ): [Վ. Ա. Պարսամյանի և Վ. Հ. Ռշտունու հետ համատեղ]:

История армянского народа. Ч. 2. Пособие для сред. школы. [Совместно с В. А. Парсамяном и В. А. Рштуни].

Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն. Մ. 2. Ձեռնարկ միջն. դպ. համար /Վ. Ա. Պարսամյան, Վ. Հ. Ռշտունի, Մ. Գ. Ներսիսյան.—Եր.: Հայպետունիան, 1957.—283 էջ.—(ՀՍՍՌ ԳԱ պատմ. ին-տ): [Վ. Ա. Պարսամյանի հետ համատեղ]:

Ред.: История армянского народа. Ч. 2. Пособие для сред. школы. [Совместно с В. А. Парсамяном].

Фальсификация истории народов Закавказья в современной американо-английской и турецкой реакционной историографии.—См. 1954 г.

1958

Դեկաբրիստները Հայաստանում.—Եր.: Հայպետ, 1958.—440 էջ:
Декабристы в Армении.

Բուլղար բարեկամների մոտ [Բուլղարական գիտ. ակադեմիայի աշխատանքներին ծանոթանալու նպատակով].—Սովետ. Հայաստան, 1958, 14 դեկտ.:

У болгарских друзей: [С целью ознакомления с работой Болгарской АН].

Декабристы в Армении в 1826—1828 гг.—Ист.-филол. журн. /АН АрмССР, 1958, № 1, с. 40—64.

1959

Պարին Լազյանի պատմագիտական մարզանքները: Գրախոս. Լազյան Գ. Հայաստանը և հայ դատը հայ և ռուս հարաբերություններու լույսին տակ: Կահիրե, 1957:—Պատմա-րանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1959, № 4, էջ 309—313: [Ստորագր. Մ. Հովհաննիսյան]:

Историкографические упражнения господина Лазяна. Рец. на кн.: Лазян Г. Армения и армянский суд в свете армяно-русских отношений.

Материалы по новой истории Армении: [Публикация рукописи «Журнал военным действиям в провинциях Памбак и Шурагель, против войск персидских в 1826 году»].—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1959, № 4, с. 288—308.

1960

Գրախոս. Սմիրնով Ն. Ա. Ռուսաստանի բաղադրականությունը Կովկասում XVI—XVIII դարերում: Մ., 1958. 243 էջ: [Ռուս. լեզվ.]:—Պատմա-րանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1960, № 2, էջ 206—209: [Ստորագր. Գեղամյան Ն.]:

Рец. на кн.: Смирнов Н. А. Политика России на Кавказе в XVI—XVIII вв.

Գրախոս. Բաֆիլի Մ., Ախունդով. Մ., 1959. 192 էջ: [Ռուս. լեզվ.]:—Պատմա-րանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1960, № 3, էջ 109—201: [Ստորագր. Ն. Մկրտչյան]:

Рец. на кн.: Рафили М., Ахундов.

Рец. на кн.: Акопян Т. Х. История Еревана (1801—1879 гг.). Ер., 1959. 672 с. [На арм. яз.].—Изв. /АН АрмССР. Обществ. науки, 1960, № 12, с. 77—79. [Подпись: М. Н.].

1961

Քաղաքացիական պատերազմը Ամերիկայում հայ պարբերական մամուլի լուսարանությամբ:—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1961, № 2, էջ 47—66:

Гражданская война в США в освещении армянской периодической печати.

Из истории русско-армянских отношений. Кн. 2.—См. 1956 г.

1962

Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը:—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1962, № 4, էջ 59—68:

Зейтунское восстание 1862 года.

1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը:—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1962, № 3, էջ 17—30:

Отечественная война 1812 года и армянский народ.

Ռուս ժողովրդի պատմական հերոսամարտը [Բորոդինոյի ճակատամարտի 150-ամյակի առթիվ]:—Անինյան ուղիով, 1962, № 9, էջ 12—20:

Историческая битва русского народа: [К 150-летию Бородинской битвы].

О крестьянских волнениях в Шираке в 1837—1838 годах: (Публикация).—Ист.—филол. журн./АН АрмССР, 1962, № 1, с. 232—246.

1963

Գրախոս. Սարգսյան Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին: Եր., ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1962:

478 էջ [Ռուս. լեզվ.]։—Պատմա-բանասիր. հանդես/2002 թվ., 1963, № 2, էջ 243—247։ [Ստորագր. Գեղամյան Ն.]։

Рец. на кн.: Саркисян Е. К. Экспансионистская политика Османской империи в Закавказье накануне и в годы первой мировой войны.

Письма девабристов Д. Искрицкого и В. Вольховского о Кавказе: (Публикация). —Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1963, № 2, с. 217—235.

1965

Նյութեր հայկական կոտորածների մասին (Մեծ եղեռնի 50 տարին)։ (Հրապարակում)։—Պատմա-բանասիր. հանդես/2002 թվ., 1965, № 1, էջ 85—100։

Материалы об избиении армян: (50-летие геноцида армян).

ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի տարի)։—Սովետ. Հայաստան, 1965, 25 փետր.

Народный герой: (К 100-летию со дня рождения генерала Андраника).

Отечественная война 1812 года и народы Кавказа.—Ер.: Изд.-во АН АрмССР, 1965.—416 с.

Геноцид западных армян в 1915 году.—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1965, № 2, с. 55—60.

Геноцид —тягчайшее преступление перед человечеством.—Правда, 1965, 25 апр. [Совместно с Н. Ушаковым].

1966

Պրոֆ.Առիթ պատմագիտական ժառանգությունը։—Հն. «Երկերի ժողովածու», հ. 1-ում։ Եր., Հայաստան, 1966, էջ 5—15։

Историкографическое наследие проф. Лео.

Геноцид армян в Османской империи: Сб. документов и материалов /Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян; Предисл. М. Г. Нерсисяна, с. 5—16. —Ер.: Изд.-во АН АрмССР, 1966.—561 с.

То же 2-е доп. изд.—Ер.: Айастан, 1982.—XVI, 685 с. Предисл. М. Г. Нерсисяна, с. III—XVI.

Ред.: Геноцид армян в Османской империи. Сб. документов и материалов /Сост. М. Г. Нерсисян, Р. Г. Саакян.—Ер.: Изд-во АН АрмССР, 1966.—561 с.

То же 2-е доп. изд.—Ер.: Айастан, 1982. —XVI, 685 с.

1967

Հայ առաջին ուտոպիստ-սոցիալիստը: [Դմիտրի Ախշարумով],—Բանբեր Երևանի համալս., 1967, № 2, էջ 62—69:

Первый армянский утопист-социалист: [Дмитрий Ахшарумов].

Մեր համալսարանը,—Երևանի համալս., 1967, № 1, էջ 4—7:

Наш университет.

Вклад ученых Армении в советскую науку.—В кн.: Вопросы истории науки. Ер., Изд-во АН АрмССР, 1967, с. 31—36. (АН АрмССР. Совет по истории естествозн. и техники).

Записки декабриста Лачинова о путешествии А. П. Ермолова в Иран в 1817 г.: (Публикация).—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1967, № 1, с. 105—116.

1968

Декабрист И. Г. Бурцов о покорении Ахалциха в 1828 году: (Публикация).—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1968, № 4, с. 125—130.

1970

Հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնը (Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ):—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1970, № 4, էջ 177—190:

Важный центр армянской культуры: (К 50-летию Ереванского гос. университета).

հմբ. Մեր անվանի դասախոսները. Մ. 1.—Եր.: Երևանի համալս. հրատ., 1970.—266 էջ: [Բ. Շ. Բաղդասյանի և էմ. Ա. Պիպլազյանի հետ համատեղ]:
Профессора Ереванского университета. Ч. I. [Совместно с Т. III. Татевосяном и Эм. А. Пивазяном].

1972

Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը.—Եր., 1972.—595 էջ.—(Երևանի պետ. համալս.) [Գ. Խ. Սարգսյանի, Բ. Խ. Հակոբյանի, Ա. Գ. Արրահամյանի, Կ. Ս. Խոզավերդյանի, Ս. Տ. Երեմյանի հետ համատեղ]:

История армянского народа: С древнейших времен до наших дней. [Совместно с Г. Х. Саркисяном, Т. Х. Акопяном, А. Г. Абрамяном, К. С. Худавердяном, С. Т. Еремянном].

Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին.—Պատմա-րանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1972, № 1, էջ 3—22:

Присоединение Восточной Армении к России.

Խմբ. Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը/Գ. Խ. Սարգսյան, Բ. Խ. Հակոբյան, Ա. Գ. Արրահամյան և ուրիշ.—Եր., 1972.—595 էջ.—(Երևանի պետ. համալս.):

Ред.: История армянского народа: С древнейших времен до наших дней.

Речь депутата М. Г. Нерсисяна [по докладу «О мерах по дальнейшему улучшению охраны природы и рациональному использованию природных ресурсов» на заседании Верховного Совета СССР].—Известия, 1972, 22 сент.

1975

Պաշարի և վերածնության ուղիներով: [Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առթիվ].—Պատմա-րանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1975, № 2, էջ 73—78:

Дорогой борьбы и возрождения: [К 60-летию геноцида армян].

Декабристы в Армении.—Ер.: Изд-во Ерев. ун-та, 1975.—267 с.

Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ.—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1975, № 4, с. 39—44.

1977

Освобождение Еревана от ханского ига: (К 150-летию присоединения Восточной Армении к России).—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1977, № 3, с. 65—74.

1978

Նոր դարաշրջանի հայ ժողովրդի պատմության մեջ: (Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին):—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1978, № 3, էջ 4—12:

Новый этап в истории армянского народа: (Присоединение Восточной Армении к России).

Պատմական խոշոր իրադարձություն: (Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 150-ամյակի առթիվ):—Սովետ. Հայաստան, 1978, 17 մայիսի:

Крупное историческое событие: (К 150-летию воссоединения Восточной Армении с Россией).

«С усердием и храбростью...». Участие декабристов в боях за освобождение Армении в 1826—1829 гг.—Коммунист, 1978, 16 сент.

Ценный первоисточник об Ошаканской битве: {Публикация}.—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1978, № 1, с. 241—258.

1979

Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787—1791 годов.—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1979, № 3, с. 105—111.

Ա. Վ. Սուգորովի հայ բարեկամներն ու զինակիցները: (Մեծ զորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ):—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1980, № 4, էջ 45—56:

Армянские друзья и сподвижники А. В. Суворова: (К 250-летию со дня рождения великого полководца).

История армянского народа: С древнейших времен до наших дней.—Ер., 1980.—458 с., 9 л. ил., 4 л. карт.—(Ерев. гос. ун-т). [Совместно с Г. Х. Саркисяном, Т. Х. Акопяном, А. Г. Абрамяном, К. С. Худавердяном, С. Т. Еремянном].

Ред.: История армянского народа: С древнейших времен до наших дней /Г. Х. Саркисян, Т. Х. Акопян, А. Г. Абрамян и др.—Ер., 1980.—458 с., 9 л. ил., 4 л. карт.—(Ерев. гос. ун-т).

1981

Ա. Վ. Ննկիրնա: (Ծննդյան 80-ամյակի առթիվ):—Պատմա-բանասիր. հանդես/ՀՍՍՀ ԳԱ, 1981, № 1, էջ 266—270: [Վ. Ս. Խոսովսկիի հետ համատեղ]:

М. В. Нечкина: (К 80-летию со дня рождения). [Совместно с К. С. Худавердяном].

А. В. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах.—Ер.: Айастан, 1981.—180 с.

Материалы о генерале Андранике.—Ист.—филол. журн. /АН АрмССР, 1981, № 4, с. 242—248. [Совместно с А. Арутюняном и Д. Мурадяном].

1982

Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից.—Եր.: ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., 1982.—406 էջ:—(ՀՍՍՀ ԳԱ պատմ. ին-տ):

Բովանդ. Բնասիրտուտի կողմից [Համառոտ ակնարկ կյանքի և գործունեության], էջ 5—10: XVIII դարի հայ լուսավորիչները, էջ 11—22: Ա. Վ.

Սովորովի հայ զինակիցներն ու բարեկամները. (Մեծ դորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ), էջ 23—37: Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787—1791 гг., с. 38—44: 1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը, էջ 45—63: Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ, с. 64—70: Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին, էջ 71—89: Декабристы и их друзья в боях за присоединение Армении к России в 1826—1829 гг., с. 90—105. Денис Давыдов в Армении: (К 160-летию со дня рождения), с. 106—112: Пер-вое публичное выступление Хачатура Абовяна, с. 113—119: Հայ առաջին ուսուցիչ-սոցիալիստ Դ. Ախարամյան, էջ 120—128: Զեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը, էջ 129—141: Քաղաքացիական պատե-րազմը Ամերիկայում հայ պարբերական մամուլի լուսարանությամբ, էջ 142—166: Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860—1880-ական թվականներին, էջ 167—191: Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1860—1870-х гг. и Западные державы, с. 192—206: Նարոդնիկական խմբակներն Անդր-կովկասում 1870—1880-ական թվականներին, էջ 207—217: В. Брюсов и его книга «Летопись исторических судеб армянского народа», с. 218—226: Геноцид западных армян в 1915 году, с. 227—233: Մշակ-վանչից դեպի վերածնություն. (Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առթիվ), էջ 234—242: Ժողովրդական հերոսը. (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առ-թիվ), էջ 243—251: Պրոֆեսոր Լեոյի պատմագիտական ծառանգությունը, էջ 252—266: Հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնը. (Երևանի պետական հա-մալսարանի 50-ամյակի առթիվ), էջ 267—284: Հրապարակումներ Դավիթ-Քեկի ապստամբության արձագանքները Վասպուրականում և հարե-վան դավաճաններում, էջ 285—287: Материалы по новой истории Арме-нии, с. 288—312: Ценный первоисточник об Ошаканской битве, с. 313—332: О крестьянских волнениях в Шираке в 1837—1838 го-дах, с. 333—351: Նյութեր հայկական կոտորածների մասին, էջ 352—373: Մանոբագր., էջ 374—397: Անվանացանկ, էջ 398—404.

Страницы из новой истории армянского народа: [Сборник].

Геноцид армян в Османской империи.—См. 1966 г.

ՀԵՂԻՆԱԿԱԿՈՑՆԵՐԻ ԱՅՐՐԵՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ

АЛФАВИТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ СОАВТОРОВ

Արրաճամյան Ա. Գ. 1972
Առաքելյան Բ. Ն. 1947
Ասատրյան Ս. 1935
Երեմյան Ս. Տ. 1972
Թադևոսյան Թ. Շ. 1970
Խուզավերդյան Կ. Ս. 1972, 1981
Հակոբյան Թ. Խ. 1972
Հարությունյան Բ. 1946
Ղաղարյան Կ. 1932
Ղաֆաղարյան Կ. 1943
Մամիկոնյան Հ. 1935
Պարսամյան Վ. Ա. 1957
Պիվադյան Էմ. Ա. 1970
Ռշտունի Վ. Հ. 1957
Սարգսյան Գ. Խ. 1972

Абрамян А. Г. 1980
Акопян Т. Х. 1980
Арутюнян А. 1981
Еремян С. Т. 1980
Мурадян Д. 1981
Парсамян В. А. 1956
Рштуни В. А. 1956
Саакян Р. Г. 1966, 1982
Саркисян Г. Х. 1980
Ушаков Н. 1965
Худавердян К. С. 1980

ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՅՐԱՅՆԱԿԱՆ ՑԱՆԿ
АЛФАВИТНЫЙ УКАЗАТЕЛЬ ТРУДОВ

Հրատ. թիվ
Год изд.

Ա. Վ. Սուվորովը և ուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1790 թթ.	1943
Ա. Վ. Սուվորովի հայ բարեկամներն ու զինակիցները (Մեծ զորավարի ծննդյան 250-ամյակի առթիվ)	1980

Առաջարկներ

Լեո. Երկերի ժողովածու. Հ. 1.	1966
Լեո. Հայոց պատմություն. հ. 3.	1946
Առաջին մասնաշաղկան-հեղափոխական շարժումները Հայաստանում (Մայիսյան ապստամբությունը)	1932
Արխիվային մի նոր փաստաթուղթ 1812 թ. Հայրենական պատերազմի մասին	1911
Արխիվային նոր նյութեր 1812 թվականի Հայրենական պատերազմի մասին	1944
Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին	1972
Բաքվի հերոսական կոմունան	1948
Բաքվի 26 կոմունարները	1939
Բուլղար բարեկամների մոտ	1958

Գրախոսություններ

Դանիելյան Հ. Սպարտակը Հայաստանում	1932
Լազյան Գ. Հայաստանը և հայ դատը հայ և ուս հարաբերություններու լույսին տակ	1959
Մանանդյան Հ. Հ. Տիգրան Բ և Հոռմը	1940

Սարգսյան Ե. Ղ. Օսմանյան կայսրության նվաճողական քաղաքականությունը Անդրկովկասում Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին և պատերազմի տարիներին	1963
Սմիթնոլ Ն. Ա. Ռուսաստանի քաղաքականությունը Կովկասում XVI—XVIII դարերում	1960
Բաֆիլի Մ., Ախունդով	1960
«Դաշնակցական դրախտավայրը» կամ սովի և մահվան աշխարհը Դավիթ Բեկի շարժման արձագանքները Վասպուրականում և հարևան գավառներում	1941
Գեկարրիստները Հայաստանում	1958
Ջեյթունի 1862 թվականի ապստամբությունը	1962
1812 թվականի Հայրենական պատերազմը և հայ ժողովուրդը	1962
Ժողովրդական հերոսը (Զորավար Անդրանիկի ծննդյան 100-ամյակի առթիվ)	1965
Խաչատուր Աբովյանի մի պատմվածքը	1941

Խմբագրում

Լեո. Հայոց պատմություն.	
Հ. 2.	1947
Հ. 3.	1946
Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը	1972
Հայ ժողովրդի պատմություն.	
Մ. 1.	1943
Մեր անվանի դասախոսները. Մ. 1.	1970
Հայ առաջին ուսուցիչ-սոցիալիստը: [Դմիտրի Ախչարյանով]	1967
Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարը թուրքական բռնապետության դեմ 1850—1870 թթ.	1955
Հայ ժողովրդի նոր պատմության էջերից	1982
Հայ ժողովրդի պատմություն (1900—1917 թթ.)	1955
Հայ ժողովրդի պատմություն: Հնագույն ժամանակներից մինչև մեր օրերը	1973
Հայ ժողովրդի պատմություն. Մ. 2. Ձեռնարկ մինչև	1957

Հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոնը (Երևանի պետական համալսարանի 50-ամյակի առթիվ)	1970
Հայաստանը 1870—1890-ական թվականներին	1955
Հայաստանի տնտեսական և քաղաքական դրությունը 1860—1880 թթ.	1946
Հովսեփ Էմին	1941
Մ. Վ. Նեշկինա (Ծննդյան 80-ամյակի առթիվ)	1981
Մայիսյան ապստամբությունը Հայաստանում	1932
Մեր համալսարանը	1967
Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում	1940
Նարոդնիկական խմբակներն Անդրկովկասում 1870—1880 թթ.	1940
Նյութեր հայկական կոտորածների մասին (Մեծ եղեռնի 50 տարին)	1955
Նոյեմբերյան հեղափոխությունը Հայաստանում	1935
Նոր դարազույգի հայ ժողովրդի պատմության մեջ (Արևելյան Հայաստանի միացումը Ռուսաստանին)	1978
Նրանց շահողովեց ծածկել ոճիրը (26-ի սպանության հայտնաբերումը և Անդրկովկասի հակահեղափոխական կուսակցությունները)	1932
Պայքարի և վերածնության ուղիներով (Մեծ եղեռնի 60-ամյակի առթիվ)	1975
Պատմական խոշոր իրադարձություն (Ռուսաստանի հետ Արևելյան Հայաստանի միավորման 150-ամյակի առթիվ)	1978
Պուշկինի Կովկաս կատարած առաջին այցը	1937
Ռուս ժողովրդի պատմական հերոսամարտը [Բորոգինոյի ճակատամարտի 150-ամյակի առթիվ]	1962
Ռուսոյի «Հասարակական դաշինքի» հայերեն թարգմանությունը 1829 թվին	1943
Սովետական իշխանության հաստատումը Հայաստանում	1950
Սպարտակ. 1917—1920: Հուլիս և վավերագրեր	1935
Ստեփան Շահումյան	1950
Սովորովը և ռուս-հայկական հարաբերությունները 1770—1790 թթ.	1944
Վարդան Օձնեցու ձեռագիր աշխատությունը	1945
Քաղաքացիական պատերազմը Ամերիկայում հայ պարբերական մամուլի լուսաբանությամբ	1961

A. B. Суворов и русско-армянские отношения в 1770—1780-х годах 1981

Армянские волонтеры в русско-турецкой войне 1787—1791 годов	1979
В. И. Ленин и освобождение армянского народа	1940
Вклад ученых Армении в советскую науку	1967
Геноцид армян в Османской империи	1966, 1982
Геноцид западных армян в 1915 году	1965
Геноцид—тягчайшее преступление перед человечеством	1965
26 бакинских коммучаров	1940
Декабрист И. Г. Бурцов о покорении Ахалциха в 1828 году	1968
Декабристы в Армении	1975
Декабристы в Армении в 1826—1828 гг.	1958
Денис Давыдов в Армении	1944
Записки декабриста Е. Е. Лачинова о путешествии А. П. Ермолова в Иран в 1817 г.	1967
Из истории русско-армянских отношений	
Кн. 1	1956
Кн. 2	1961
История армянского народа: С древнейших времен до наших дней	1980
История армянского народа. Ч. 2. Учеб. пособие для сред. школы	1956
Крепостное право в России	1939
Материалы о генерале Андранике	1981
Материалы по новой истории Армении	1959
Новые данные о декабристах, сосланных на Кавказ	1975
Новые документы о Х. Абовяне	1941
Новые материалы об Абовяне	1955
О крестьянских волнениях в Шираке в 1837—1838 годах	1962
Освободительная борьба армянского народа против турецкого деспотизма в 1850—1880 гг. и англо-американская буржуазия	1952
Освобождение Еревана от ханского ига	1977
Отечественная война 1812 года и народы Кавказа	1965
Первое публичное выступление Хачатур-Абовяна	1956

Письма декабристов Д. Искрицкого и В. Вольховского о Кавказе	1963
Пламенный борец за коммунизм С. Г. Шаумян	1954
Положение рабочего класса в дашнакской Армении	1935
Предисловие в кн.: Брюсов В. Летопись исторических судеб армянского народа	1940
Присоединение Армении к России и его историческое значение	1953
Рассвет передовой науки	1951
Редактирование	
Геноцид армян в Османской империи	1966, 1982
История армянского народа: С древнейших времен до наших дней	1980
Рец. на кн.: Акопян Т. Х. История Еревана (1801—1879 гг.)	1960
Речь депутата М. Г. Нерсисяна [на заседании Верховного Совета СССР]	1972
«С усердием и храбростью...» Участие декабристов в боях за освобождение Армении в 1826—1829 гг.	1978
Фальсификация истории народов Закавказья в современной американо-английской и турецкой реакционной историографии	1954, 1957
Установление советской власти в Армении	1940
Ценный первоисточник об Ошаканской битве	1978

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Մկրտիչ Դեղամի Ներսիսյանի կյանքի և գործունեության հիմնական տարեթվերը . . .	5
Գիտական, մանկավարժական և գիտակազմակերպական գործունեության համառոտ ակնարկ	9
Գրականություն Մ. Դ. Ներսիսյանի կյանքի և աշխատությունների մասին	34
Աշխատությունների ժամանակադրական ցանկ	41
Հեղինակակիցների այրբենական ցանկ	57
Աշխատությունների այրբենական ցանկ	58

СОДЕРЖАНИЕ

Основные даты жизни и деятельности академика АН Армянской ССР Мкртича Гегамовича Нерсисяна	7
Краткий очерк научной, педагогической и научно-организационной деятельности	22
Литература о жизни и трудах М. Г. Нерсисяна	34
Хронологический указатель трудов	41
Алфавитный указатель соавторов	57
Алфавитный указатель трудов	58

ՄԿՐՏԻՉ ԳԵՂԱՄԻ ՆՆՐԱՒԱՅԱՆ

Հրատ. խմբագիր Ս. Ե. Գուլասարյան
Գեղ. խմբագիր Հ. Ն. Գործակալյան
Տեխ. խմբագիր Հ. Մ. Մանուշարյան
Սրբագրիչ Ա. Լ. Սահակյան, Ա. Ա. Մովսեսյան

Հանձնված է շարվածքի 5.07.1983 թ.: Ստորագրված է տպագրության 11.11.
1983 թ.:

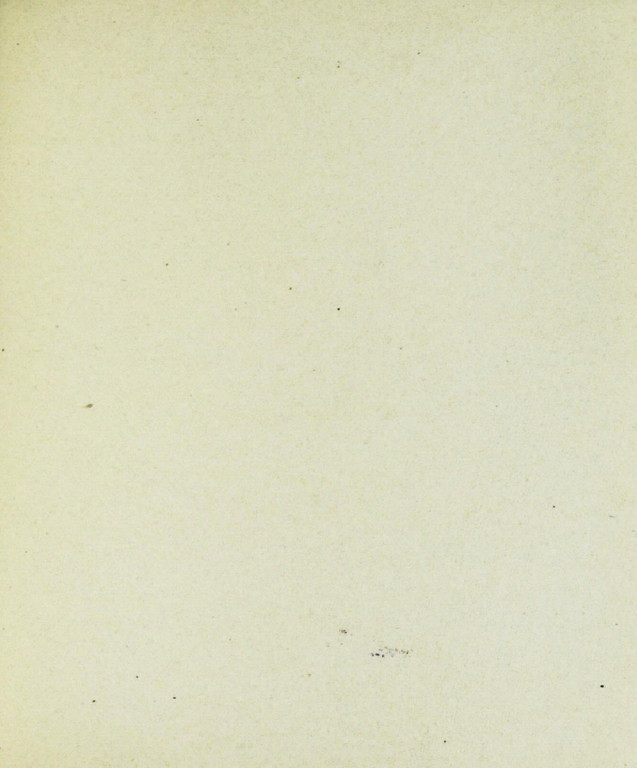
ՎՃ 06989 Չափը $70 \times 108^{1/32}$, թուղթ խորը տպ. Տառատեսակ «Գրքի սովորական», բարձր տպագրություն: Պայմ. 2,8 մամ., տպագր. 4, հրատ. հաշվարկ. 2,36 մամուլ:

Տպարանակ 1000, հրատ. № 5994, Պատվեր № 700: Գինը 40 կոպ.:
ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 375019, Երևան, Մարշալ Բաղրամյանի
պող. 24 գ.:

Издательство АН Арм. ССР, 375019, Ереван,
пр. Маршала Баграмяна 24 г.

ՀՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության տպարան, 375019, Երևան, Մարշալ
Բաղրամյանի պող. 24:

Типография Издательства АН Арм. ССР, 375019,
Ереван, пр. Маршала Баграмяна 24.

ф. 40 л.